

NÉPMŰVELÉSI FÜZETEK

SZERKESZTI:
GYÖRGY LAJOS ÉS MÁRTON ÁRON

1938.

AZ ERDÉLYI ISKOLA KIADÁSA

4. SZ.

MIÉRT ÉS HOGYAN GYÜJTSÜK A HELYNEVEKET?

IRTA
Dr. SZABÓ T. ATTILA

KÜLÖNLENYOMAT
AZ ERDÉLYI ISKOLA 1937 38. V. ÉVF. 1-8. SZÁMÁBÓL

C L U J
GLORIA KÖNYVNYOMDA NYOMÁSA
1938.

KELEMEN LAJOSNAK

a történeti helynévgyűjtés első
erdélyi munkásának

60. SZÜLETÉSE NAPJÁRA
tanítványi fisztelettel.

1937. szeptember 30.

2

DEBRÉNYI M. KIR. TUDOMÁNYEGYETEM
TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NÉPNYELVKUTATÓ INTÉZET

Szám:

Beszerzés éve:

80

1940

Környezetünk lassan, de folytonosan változik. A folyók ott hagyják megunt régi medrüket, a puszta területek falu-, vagy városrészek lesznek, a régi mocsarokból és tavakból búzát csikar ki az ember, erdők és rengetegek recsenve rokkannak össze, hogy fel ne támadjanak többé soha... De — legalább egy ideig — itt hagyják eredeti minőségük emlékét nevökben. Itt a *Kárásztó* terén hajlongó búza suhog, amott a *Sójmósto*-ban selymes füvet kaszálnak, a *Kádbükke* hajdani szélingatta fái helyén kopár, vízmosásos legelőn keres a nyáj füvet; a *Postakert*-ben és a *Szénarét*-en, ahol még néhány évvel ezelőtt szabadon játszottunk, ma házsorok állanak. A kiszáradt tó, letarolt erdő, beépített játszóhely stb. neve sokszor feledésbe megy; elvész, elpusztul. De némelyik megmarad, vagy csak régi köntöse, külső alakja változik el, hogy aztán sokszor „értelmetlenül”, csalókan, képzelet-izgatón élje szívós életét esetleg századokig.

Mint majd alább látjuk,¹ nagyon sok dolog játszik közre az egyes helyek nevének születésében és halálában. Nagyon sokszor természetesen olyan tényezők is, amelyeket ma már ki sem nyomozhatunk. Minden helynevünk, mint minden emberi alkotás, „mulandónak” születik, de élve vagy történeti forrásokban bebalzsamozva örzi névadó kereszt-szülőinek, néha keletkezési körülményeinek vagy más mozzanatnak emlékét. Ilyenformán a figyelmes vizsgálódónak nagyon sok olyan körülményre vonatkozólag adhat felvilágosítást egy-egy helynév, amely bennünket késő „maradvákat” is érdekelhet, a hozzáértő kutatónak meg éppen megbecsülhetetlen adatokat nyújthat.

I.

Mi a helynév ?

Miért gyűjtsük a helyneveket ?

Az előbb érintett *helynév* fogalma nem lehet ismeretlen senki előtt sem, hiszen minden települési egység és így saját falunk, vagy városunk belső területén és külső határán nagyon sok olyan név van, amely valamilyen területnek, helynek, vagy építménynek *külön neve*. A falu-, vagy városrészek, utcák, terek, közök, szegek, hidak, pallók, bürük, külön építmények, emlékek, erek, patakok, folyók, tavak, források, kutak, hegyek, völgyek, árkok, csatornák, szakadékok, barlangok, szorosok, hágók, szántók, kaszálók, legelők és nagyon sok másféle helyeket jelölő név mind a *helynév* eléggé tág fogalomkörébe tartozik.² E hely-

nevek elsősorban gyakorlati szükségből keletkeznek; ezek segítségével különbözteti meg a kérdéses helység lakossága a belső terület egyes részeit, illetőleg ezek tájékoztatják az embert a határban.

A helynevek keletkezésekor mindig valamilyen feltűnő helyrajzi jellegzetesség, vagy történeti esemény játszik közre, de néha, mint majd alább látjuk, nagyon különböző, a néplelektan körébe tartozó mozzanatok is gyakran döntő szerepe van a helynevek keletkezésében. Ebből világos, hogy már a keletkezéskor értelmetlen helynevet el sem képzelhetünk. Hogy aztán mégis igen sokszor akadunk ilyenre, ezt a nyelv folytonos alakulása, a népesség faji változása, a keletkezés-kor szerepet vívó mozzanat ismeretlensége, a nép magyarázgató (helyesebben félremagyarázó) készsége és sok más ilyenféle tényező okozza. Azonban, mint a példák százaiból és ezreiből tudjuk, a helynevek sokszor évszázadokig, nem ritkán évezredekig is fennmaradnak; így világos, hogy a régebben keletkezett helynevek a kérdéses terület különböző viszonyaira olyan adatokat szolgáltatnak, amelyeket semmiféle kútfóból vagy más történeti forrásból meg nem tudhatunk.³

Legközönségesebbek azok a helynevek, amelyek az eredeti természeti állapotot, illetőleg az ebben végbemenő változásokat tükrözik. Ne tegyen bennünket azonban a helynevek iránt kételkedővé az, hogy a *Sűjmostó* (1563. Dész),⁴ *Csikostó* (1732. Páva, Háromszék m.), *Kárászostó* (1670. Lisznyó. U. o.), *Hódostó* (XVI. sz. Cege, Szolnok-Doboka m.) és társaik ma búza-, vagy szénatermő helyek, vagy olyan vízrajzi tényezők, melyekben sem *sulyom* (növény) nem terem, sem *hód*, *csik*, *kárász*, vagy más állatfaj nem tanyázik. A folyó- vagy állóvizek kiszáradása megváltoztatja az egyes vidékek állat- és növényvilágát, és egy-egy állatnak vagy növénynek csak a helynevekben marad fenn a neve. Nagyon sok *Gyertyános*, *Bükkös*, *Cserés*, *Pusztaszöllő*, *Jávoros*, *Szilvás*, *Málnás*, *Eperjes*, *Szederjes*, *Lenmező* stb. nevű hely ma erdőtlen, napégette hely, vagy búzarengető, kukoricatermő terület, habár a helynevek kétségtelenül erdős vagy más gazdálkodási területre vonatkozó helyeket sejtetnek velünk, mint amilyen ma az a hely, amelyre helynevünk vonatkozik. E helynevek segítségével egy-egy hely gazdálkodási viszonyaiban beálló változások képe az oklevelekből és más forrásokból ismert adatok útbaigazításának segítségével sokszor egészen pontosan felvázolható.

A *Strázsahegy* (1899. Kisiklód, Szolnok Doboka m.) helynév, melyhez magyarozatképen hozzáfűzik, hogy itt hajdan „ört állottak“, a sok *Ispánlese*, *Lármafa*, *Nézőhegy*, *Örmény*, *Örményes*,⁵ *Órhegy*, *Örmező*, *Strázsa Tekintő*, *Trázsaalom* (eredetileg *Strázsaalom*), *Várhegy*, *Várhely*, *Vigyázó*, *Vigyázóhalom*, *Vajdalese*, *Lesmező*, *Vigyázóhegy*-féle helynévvel együtt a politikai történelem számára is értékes adatokat szolgáltat azokról a katonai őrhelyekről, amelyek sokszor még nem is olyan régen egy-egy község, nagyobb vidék, sőt országrész hadtörténetében nevezetes szerepet tölthettek be. Igen gyakran a *Besenyő*, *Bolgárszeg*, *Cigántető*, *Mokánypatak*, *Oláhülés*, *Lengyelek dombja*, *Tatárvár*, *Oroszút*, *Szászút*, *Németek pallója* stb. helynév mutatja meg nekünk, más adatok hiányában, egy-egy népfaj első jelentkezésének, vagy későbbi településének helyét és idejét. Ezek a helynevek tehát már az egyes népeknek a terület történetében vitt szerepét is megismertetik a hozzáértő kutatóval

Ahol azonban a különböző népfajok tartósabb érintkezésének, illetőleg egymás mellett való életének kérdéséről van szó, a helynevek tájékoztatnak arról is, hogy melyik népelem jelentkezett előbb a kérdéses területen. Ha például egy falu jelenlegi helynevei az oklevelekből gyűjthetőkkel együtt akár magyar, akár román, akár szász eredetűeknek bizonyulnak, e körülményből csakis a terület eredetileg magyar, román, vagy szász megülésére következtethetünk. Olyan területen tehát, ahol a faji rétegek változása feltehető, a helynevek igen gyakran egyedüli útmutatók a kérdéses terület népességének faji változásaira vonatkozólag.

Nem ritka az az eset sem, amikor az emberi településekben beálló változások emlékét őrizték meg a helynevek. Désakna és Kodor (Szolnok Doboka m.) határán 1252-ben egy *Deáki* nevű helységet említenek; ezt a később többször pusztafalunak nevezett helyet 1732-ben már csak földterületnek mondják, ma is egyik határrész neve. Csak az egykori Désakna határán is még két, ma már elpusztult emberi település emlékét őrizték meg a helynevek. A *Pusztatemplom* helynév pl. annak a falunak helyét jelöli, amelynek neve a hely felett levő *Szentpéterhegy* névben maradt ránk; a falu határának más részén meg a XIV. században *Szentpéterfalva*-val együtt emlegetett *Cuesd* (olvasd: Kúezsd, Kövesd) község egykori helye iránt tájékoztat a *Kövezsd*, *Alsó-*, *Felső-*, *Nagy-*, és *Kiskövezsd* helynév.

Még régebbi, sokszor őskori települések helyére vonatkoznak a *Várdomb*, *Várhegy*, *Palota*, *Pogányvár* és általában a *vár*-ral összetett helynevek; az ilyen helyeken sokszor különösebb ásatások nélkül is őskori tárgyakra (kőbalták, gyűrűk, edénytöredékek stb.), vagy építkezések nyomaira akadhatunk. Sokszor az iparos-elemeknek különösen városaink életében vitt szerepét illetőleg tájékoztatnak a *Varga-*, *Timár-*, *Fazakas-*, *Szekeres-*, *Halász-*, *Csizmadia-* és *Fuvaros-utca*-féle helynevek. Ha ugyanis e nevek a város jelentősebb részeire vonatkoznak, helyes történeti érzékkel csak arra következtethetünk, hogy a szóbanforgó iparos-elem igen fontos szerepet vitt a város gazdasági és általánosabb művelődéstörténeti életében. Ugyancsak társadalom- és birtoklástörténeti mozzanatokra világítanak rá a *Darabontok erdeje* (1578. Dálnok, Háromszék-m.), *Harmincembererdeje* (Ü. o.), *Papországa*, *Szegényszer* (1698. Hilib, Ü. o.), *Urakszere* (1753. Kézdiszentlélek, Ü. o.), *Nemesszer* (1700. Kézdisárfalva, Ü. o.), *Hétfaluvása* (1761. Nyujtód, Ü. o.), *Szegényszer* (1716. Lemhény, Ü. o.), *Szegényszer vagy Tötvek lábja* (1714. Zágon) és hasonlórú társaik. De a különböző szellem- vagy politikatörténeti irányok visszaverődése is meg-megcsillan a helynevekben. A középkori vallásosság magyarázza meg pl. a helynevekben nagyon közönséges *szent* [*Szent-Imrekápolna* (1576. Eresztevény, Ü. o.), *Szent-János* (1511. Kézdisárazpatak, Ü. o.), *Szent-Ilona* (XIX. sz. Krasznajáz, Szilágy-m.) és más egyházi vonatkozású szó [*Kápolna-mezeje* (1681. Gelence, Háromszék-megye), *Klastrom-mezeje* (1687. Ü. o.), *Barátok hányása* (1782. Kovászna, Ü. o.), *Remeteútja* (1750. Kökös Ü. o.)] gyakoriságát. Erdélynek a reformációtól bensőségesebben érintett vidékein azonban arra is tudunk számos példát, hogy a különlegesen katolikus színezetű nevek a protestántizmus hatására elvilágiasodnak. Így pl. a *Szent-Péterhidja* (1701. Szemerja, Háromszék m.) *Tókhidja*, a

Szent-Péterpataka (1708, U. o.) *Tókpataka*, a *Szenterzsébet* (1732, Nagyenyed, Alsófehér m.) pedig *Erzsébetpuszta* alakban ismeretes ma. A rendi világ nagyon szigorú bíraskodásának és a pallosjog korának kétségtelen emlékei a csaknem minden község helynevei között szereplő *Akasztófa*, *Akasztófadomb*, *Törvényfa* stb.-féle helynevek. A mult századvég osztrákellenes, kuruckodó hangulata magyarázza a nemzet politikai és szellemi életében nagyjelentőségű alakok (*Árpád*, *Attila*, *Bocskai*, *Bethlen*, *Apafi*, *Hunyadi*, *Kossuth*, *Petőfi*, *Zrinyi*, *Báthori* stb.) nevének oly sűrű alkalmazását a városok utca-, sőt határelnevezéseiben.

A helynevek e csoportja mintegy kapcsolópontot alkot a történet-tudomány és a néprajz, helyesebben a néplélektan érdekkörébe tartozó helynevek között. Vannak ugyanis olyan helynevek, amelyeket mintegy a történeti és néplélektani mozzanatok együttes munkájának kell tekintenünk. A sóbányjáról híres Marosújvár két különálló részét pl. *Bosznia* és *Hercegovina* névvel illeti a lakosság a boszniai okkupáció óta. Az e háboruban résztvett munkások ugyanis keserves boszniai éveikre emlékeztek, mikor a távoli és nehezebben megközelíthető falurészek felé haladtak. A külföldi országok és városok neve különben feltűnően gyakran fordul elő helynévkincsünkben. A *Burgundia* (néha: *Burga*), *Amerika*, *Osztria* (Ausztria), *Tótország*, *Szicília*, *Szibéria*, *Velence*, *Macedonia*, *Kandia* országnévvel és *Bécs*, *Jeruzsálem*, *Jerikó*, *Amszterdam*, *Csikágó*, *Babilon*, *Zsodoma* (Sodoma), *Párizs* meg *Tömösvár* városnévvel a helynévgyűjtő igen gyakran találkozik. E nevek előfordulása legtöbbször megmagyarázhatatlan. Gyakran olyan lélektani okot kell feltételeznünk, mint amilyenre egy sziléziai helység *Walachei* (Oláhország) helynévének esetében akadunk: e név itt a határ legtávolabbi részére vonatkozik. E helynévvel tehát a lakosság körülbelül ugyanazt akarta kifejezni, mint a székely a *Világvége* (1829. Laborfalva, Háromszék m.) elnevezéssel. A magyarázat alkalmával vigyázni kell, nehogy népvénet sejtünk pl. az olyan gúnyos árnyalatú helynévben, mint a Székelyföldről ismert *Tótországban*, ha pl. — mint itt is — a helynév családnevet őriz.

A népkedélynek a helynevekben jelentkező hangulati hullámlására nagyon sok példát idézhetünk. Szomorú, bánatos hangulatú az *Ihászferkótetemetése* (Kemenespálfalva, Vas m.), a *Bencehalála* (é. n. Kézdiálbis, Háromszék m.), vagy a *Halál útja* (1647. Mezőbánd, Maros-Torda m.) helynév⁶; de az ilyen aránylag kevés. Sokkal gyakoribbak az olyan helynevek, amelyek a nép derűs, kedélyes életfelfogásának bizonyítékai. Az egyik erdélyi faluban a szépelgő, a magukat kendőző, újmódis leányok utcáját *Pudéros utca*-nak nevezik csufondárosan. Berettyószentmártonban (1932. Bihar m.) azt az utcát, ahol sokgyermekes, szapora családok laknak, *Gyerekgár utca*-nak hívják. Míg ebben az elnevezésben jó adag cinizmus van, a magyarláposi fazekasok utcájára alkalmazott *Sárgyilkosok utcája* név már megint egészséges humorról tanuskodik. Ismerünk *Tetőfészek tanyát* (1932. Nyirbátor, Szabolcs m.), *Tetvespatak* folyónevet (1740. Kézdikővár, Háromszék m.), sőt az „ifjabb” nemzedék is szerepel a *Serkevár* falurész-névben (1932. Hajduhadház, Hajdu m.). E helyneveket és az ilyeneket, mint *Kódustó* (falurész, 1932. Pocsaj, Bihar m.), *Szerlempadja* (é. n. Bikfalva, Háromszék m.), *Csókos utca* (1932. Gyula, Békés m.), *Hatrongyos utca* (1932. Botpalád, Szatmár m.), *Kutyaszorító zúg* (1932. Hajdunánás, Hajdu m.), sok más társukkal együtt *beszélő helyneveknek* is nevezhetnők.

Némelyütt a helyi magyarázat valóban olyan, mint amilyenre magának a helynévnek ismerete alapján már az első pillanatban is következtethetünk. Az *Édenkert* (falurész, 1932. Hajduböszörmény), *Paradicsom* (1864. körül, Mezőkovácsháza, Csanád m.) és közeli rokonaik sokszor éppen nem mennyországi gyönyöröket jelentő helyekre vonatkoznak, hanem a nép akasztófa-humorának termékei. Egészen gyakori jelenség az, hogy a helynevek a nép hitvilágára nézve is útmutatást nyújtanak. Az ilyenek, mint *Pokolvölgye* (1703. Szilágybagos), *Boszorkánysor* (XIX. sz. vége, Szilágysomlyó), *Bálvánkú* (1261. Dés), *Bálványos* (1344. Torja, Háromszék m.), *Ördögösvölgy* (1654. Sepsibesenyő, u. o.), *Sátányka* (1646. Kálnok, u. o.), *Ördögös* (XIX. sz. Sződemeter, Szilágy m.), *Pogányvár* (Ua. Nagymon, u. o.), *Pokoláj* (XVIII. sz. Kolozsorsa), *Tündérút* (1864. Bethlen, Szolnok-Doboka m.), *Ördögök temploma* (1932. Magyarláros, u. o.), *Tátos rétje* (1864. Tinye, Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.), *Istenhegy* (1680. Tállya, Zemplén m.), *Tündérek tánca*, *Meseerdő*, *Sámán mezeje* (Jéne, Szabolcs m.)⁷ és társaik csaknem mind a magyarság ősi hitvilágának titokrejtő szelencéi. E valószínűleg nagyrészt pogány eredetű helynevek mellett a középkori vallásossággal magyarázott előbbi helynevek, a katolikus vidékeken gyakori *kereszt*-tel összetettek, meg a *Jézuspataka* (1731. Bereck, Háromszék m.), *Kereszténymező* (1690. Szárazajta, u. o.), *Oltárhegy* (1722. Nagyborosnyó, u. o.), *Sionteleje* (1801. Kisborosnyó, u. o.), *Ábrahámmezeje* (1750. Hilib, u. o.), *Ádám és Éva sírja* (1931. Torda), *Jerikó* (1932. Dés, Désakna), *Istenfia* (1864. Felsőbős, Zala m.) és az ilyenfélék már a keresztény képzetkörből származnak. Ismerünk azonban olyan esetet is, amikor a komoly, vallásos színezetű helynév a helyi magyarázat alapján csakis gúnyos színezetű, sőt csúfondáros helynév-alkotásnak vehető⁸.

A néplélektannal foglalkozott érdekelhetik azok a helynevek is, amelyekben a népek a környezetet emberiesítő, emberi tulajdonságokkal felruházó hajlama nyilvánul meg. Ilyen pl. a *Bot-Pál nyaka* (é. n. Alsócsernáton, Háromszék m.), *Szőkeavas farka* (1797. Angyalos, u. o.), *Határtókebele* (1784. Komolló, u. o.), *Köldök* (1718. Szotyor, u. o.), *Hegyszarva* (1759. Torja, u. o.), *Középhegy orra* (1798. Arkos, u. o.), *Pál homloka* (1744. Zágón, u. o.), *Aknás szája* (1934. Szászníres, Szolnokdoboka m.), *Félszemű szögoly* (1774. Nagyrozsa, Szatmár m.), *Nyalakodó* (u. o.), *Jámborka* (1864. Szeged), *Mosolygó* (1864. Balkány, Szabolcs m.), *Halnihagyó* (1643. Csicsókeresztúr, Szolnok m.), *Bánomhegy* (XIX. sz. Szilágycseh), *Sovándi* (1737. Eresztevény, Háromszék m.), *Vénszer* (1728. Ozsdola, u. o.), *Morgó* (1838. Réti, u. o.), *Házársó* (1698. Szárazajta, u. o.), stb.

A néprajz érdekkörébe tartoznak az olyan helyeket jelölő nevek, melyekhez valamilyen népi szokás is fűződik. A Szilágyságból és a Lápos-folyó környékéről több olyan helynevet ismerünk, amelyek a kegyeletés megemlékezés, de egyben valami ősi, népi hiedelem tanúságai, illetőleg maradványai lehetnek. Magyarlároson egy *Holtember* nevű határrészben pl. állítólag egy ember felakasztotta magát; a holttestet a helyszínen temették el és ma a sírra minden arramenő egy gallyat dob⁹. Ugyanílyen-féle szokás esetében a román vidéken a gallyudobás bizonyos meghatározott mondókával kapcsolatos; ez még inkább mutatja a szokás ősi varázslás-szerű jellegét. A helynevekhez fűződő tündér,

sárkány, ördög, óriás, fehér ló, stb. meseelemek sok olyan adathoz juttathatnak hozzá, amelyekről szegényes hitrege-kincsünkről való ismereteink gazdagodását, új elemekkel való bővülését várhatjuk. Semmiképpen nem szabad jelentéktelennek itélnünk és a lejegyzéskor elmellőznünk ezeket az egyszerű adatokat, hisz ezekben a nép hitvilágának ezer dabra tört drágakő-szilánkjai maradtak ránk.

Ha az elmondottak után még mindig aggályoskodunk a helynévgyűjtés fontosságában, kételkedésünket teljesen eloszlatja az a sokféle, érdekes eredmény, amely a helynevek nyelvészeti vizsgálatából származik. A helynevek ugyanis nagyon sok értékes adatot nyújtanak a nyelv közelebbi, különösen történeti ismeretéhez. A régi magyar nyelv ma már kihalt, jelentésváltozáson átment, vagy alakjaváltoztatott szavait őrzik pl. a következő helynevek: *Berek* szó *patak* [Berek+aszó (patak-völgy)+patak, 1524. Betlen, Szolnok Doboka m.]; *Víz elve* [Víz+elve (túl eső rész) 1677. Kökös, Háromszék m.]; *Farkas ügy* [Farkas+ügy (folyóvíz) 1580. Aldoboly, u. o.]; *Berettyó* [Berek+jó (folyóvíz)]; *Eregély* [Erege+elve (Sepsiszentgyörgy¹⁰)]; *Mélséd* [Mély+séd (folyóvíz) 1261. Dés]; *Ravasz mál* [Ravasz (róka)+mál (verőfényes-oldal) 1761. Zilah]. *Rez* [Réz, Gyimesfelsőlök, Csík m.]; *Batizné vápája* [vápa, gödör' (1744. Nagyenyed, Alsófehérmegye)]; *Eperjes* [eperje, eper' 1864. Magyardecse, Szolnok-Doboka m.], *Szederjespataka* [szederje, 'szeder' (1622. Csicsó-mihályfalva, Szolnok Doboka m.)], *Körtvélyfa*, *Körtéjfa* [körtéj, körtvéj, körte (1700. és 1750. Nagyenyed)], *Orotvány* [irtás a Székelyföld községeiben], *Fenes* [fényes (1770. Kisborosnyó, Háromszék megye)], *Ördögös völgy* [ördög, ördög' (1654. Sepsibesenyő, u. o.)], *Nyirmező láposa* [nyír, mocsár', 1766. Bálványosvár-alja, Szolnok Doboka m.], *Sószerk* [(szerk, mocsár') 1688, Nagyenyed], *Sújmostó* később *Sojmostó* [(súlyom vízinnövény), 1653. Dés], *Bongort*, *Bungor* (XIX. sz. u. o.)¹¹. E helynevek részben régebbi nyelvi alakokat őriztek meg, részben pedig a régebbi vagy a hétköznapi beszédben ma is használt nyelvi alakok elferdített alakját mutatják. Az egykori *Sújmostó*-ból pl. kétségtelenül azért lett *Sólymostó*, mert a *tó* kiszáradásával a *sulyom* (trapa natans) nevű vízinövény is eltűnt; a később ismeretlen *sulyom* nevet a nép a köznévi alakban még mindig ismert *sólyom* szavunkkal helyettesítette. A nép magyarázó (etimologizáló) készsége egyébként sok különös változást okozott helynévanyagunkban. Az értelmetlennek tetsző *Miriszlóbükk*-ből¹² *Merészlóbükk*, vagy a *Schwarze-gasse*-ből *Varcegás*, majd *Várszeg-utca* lesz a magyar lakosság száján; viszont a rumén lakosság közbejöttével a magyar alakok válnak értelmetlenné: a *Keresztáj*-ből *Krestály*, a *Gál János*-ból *Gályános*, a *Vizelve*-ből *Vizel*, stb. keletkezik. Igen gyakori eset, hogy a más ajkú lakosság a leggyakrabban hallott ragos alakokban veszi át a hely nevét. Pl. Marosdecse község magyarjai egy *Malomba* nevű helyet ismernek. Es a helynévalak úgy állott elő, hogy az eredeti *Malom* alakot a román ragos alakban (*Malomba*) vette át, hisz ezt hallotta leggyakrabban, ezt meg a helynévadáskor szerepet vivő malom elpusztulása és a jelentés elhomályosulása után a magyarság ragos alakban vette vissza. Így most az e terület felé igyekvő magyar a *Malombába* megy; de a román nép is így beszél: „Eu merg la Malomba („Megyek a Malombába)“. Az egyes népelemek egymás mellett való életéből származó kölcsönhatásoknak a helynevekben megnyilvánul-

nuló vonatkozásai még igen sok meglepetésszerű eredménnyel kecsegtetik a komoly kutatót.

Nyelvészeti szempontból nagyon érdekesek azok a helynevek, melyek az egyik legősibb helynévadási formát őrzik, azt t. i., amikor a tulajdonos puszta neve válik a terület nevévé. E helynévadásra a magyar nyelvterületnek különösen keleti részéből idézhetünk sok példát. Ilyen pl. *Boldizsár* (Szolnokháza Szilágy m.), *Jancsó* (Vérvölgy, u. o.), *Bajza* (Sarmaság, u. o.), *Mikó* (Sepsibesenyő, 1796. Háromszék m.), *Pannika* (1750. Böllön, u. o.), *Lukácsa* (1864. Gelence, u. o.), *Bakóné* (1795. Kézdiszentlélek, u. o.), *Egyed* (1609, Szárazajta, u. o.), *Péterke* (1607. Étfalva-Zoltán, u. o.), *Bódika* (1750, Karatna, u. o.), *Zoltánka* (1698, Sepsikőröspatak, u. o.), *Móric* (1752. Közéapajta, u. o.), *Sándor* (XIX. sz. Kozárvár, Szolnok-Doboka m.), *Bence* (1932. Domokos, u. o.), (Kis) *Jakabos* (1838, Páncélcseh, u. o.), stb. Néha a birtokosok, vagy a helylél valamilyen összeköttetésben álló személyek nevének többes alanyesete válik helynévvé, mint azt néhány esetben tapasztalhatjuk: *Miklóskáék* (Domokos, u. o.), *Dónátok* (Feldoboly, Háromszék m.) Gyakori a vezeték- és személynév együttes szereplése is a helynévkincsben: *Ács János* (Menyő, Szilágy m.), *Máté Pál* (é. n. Zabola, Háromszék m.), *Vaspéter* (é. n. Feldoboly, u. o.), *Gál Péter* (1744. Haraly, u. o.), *Balog Márta* (1693. Alsó- és Felsőtorja, u. o.), *Pál Mátyásék* (Domokos, Szolnok-Doboka m.), *Birta Ferencék* (u. o.), stb. A személynév foglalkozásnévvel kapcsolatban is helynévvé válhat: *Simonbíró* (1603, Páké, 1792. Papolc, Háromszék m.), *Pálbíró* (é. n. Esztelnek, u. o.), sőt más személynévvél kapcsolatos név is pl. *Pálásszony* (Pele, Szilágy m.) előfordul itt-ott, mint ritka helynévalkotás. Bár ezek után valóban nem túlozunk, ha a helynevek nyelvtörténeti jelentőségét igen sokra becsüljük, mégis a helynevek nyelvészeti szempontból is sokkal többet nyújtanak e tanulságoknál.

Köztudomású tény, különösen nyelvészeti világunk előtt, hogy a magyar nyelvjárastanulmányozás nagyon távol áll attól, hogy csak nagyjában is ismerje az egyes községek nyelvjárásai sajátosságait. Ha új, lelkes gyűjtők buzgólkodása nyomán a helynévgyűjtés a kívánt mértékben és elvárható alapaossággal megindulna, a különleges nyelvjárásai alakok pontos lejegyzése az egyes helységek nyelvjárásának legalább alapvető sajátosságaival megismertetne bennünket. Így a kiejtés szerint (fonetikusán) lejegyzett *Lüget* (1864. Bálványosvárálja, Szolnok-Doboka m.), *Döllő* (1703. Sepsibesenyő, Háromszék m.), *Keselyős* (1682. Aldoboly, u. o.), *Küsmező* (1508. Alsócsernáton u. o.), *Nyáros* (1603. Torja, u. o.), *Hammas* (1800. Kisborosnyó, u. o.), *Kéncses* (1765. u. o.), *Orotás* (1670. Kovászna, u. o.), *Kicsidfalu* (1788. Málnás, u. o.), *Kükürcsös* (1928. Ozsdola, u. o.), *Kéni út* (Kilyéni út, 1885. Szemerja, u. o.), *Pálporragja* (1718. Szotyor, u. o.), *Gánás* (1787. Szörce, u. o.),¹³ *Hargas, Utusáj, Ugradüleje, Csihányos, Küpüskut* (Gyimesfelsőlök, Csik m.), *Hargas, Bükkös* (Gyimesközéplek, u. o.) helynév, sok ezer más társával együtt egy-egy község, aztán meg talán egy-egy vidék jelenlegi nyelvjárásának legszembetűnőbb hangtani sajátosságával ismertet meg bennünket; ugyanakkor sok adat a község nyelvjárásának történetébe is bepillantást enged, ha az oklevelekből is gyűjtünk adatokat.

Ahogy a nyelvben beálló változásokat, tehát szellemi mozzanato-

kat tükröztetnek a helynevek, épúgy a terület külső viszonyainak és az itt végbemenő változásoknak is sokszor egyedüli emlékei. Legtöbb település esetében pl. kimutatható a helynevek alapján az, hogy milyen vízrajzi és ezzel kapcsolatos gazdálkodási változások állottak elő a kérdéses területen. Pl. Dés határának 1261-től kezdődő helynévi adatok alapján elég pontosan ismert vízrajztörténeti képe kb. 10 tó, 5—6 sziget és mintegy 15 olyan más folyó- vagy állóvíz egykori meglétét mutatja, melyek közül legtöbb ma már névben sem él. Hogy ez a vízrajzi változás a gazdálkodási terület nagyságára, a lakosság életfolytatására, a foglalkozási ágak változására, sőt az időjárási viszonyok módosulására is hatással volt, azt különösebben nem kell bizonyítanom. — De nem csak az efféle vízrajzi változásokat őrzik a helynevek, hanem rámutatnak egy-egy települési egység határában a gazdálkodási terület mesterséges terjesztésének, a művelhető föld-részek szaporításának máshonnan nem bizonyítható menetére és mértékére is. A szólnokdokokai Szásznyíresen például a *Becán-, Csáon-, Füstös-, Gazdagné-, Hanc v. Hanci-, Haplás-, Hátosz-, Hóra-, Hosszu-iratvány, Irotványok alatt, Juonyel-, Kerekes, Kokos-, Kontrás-, Kovács-, Kutus-, Kutyaláb-, Német-, Nyulak, Pap v. Szuján-, Pípkak-, Pirkó-, Sándor János-, Sütő, Szoboszlai v. Haplás-, Tatár-, Urak-, Veres- és Zsandariratvány (irotványa, iratványa, irotványa)* helynév, kétségtelenül nagyarányú erdőirtásról tanuskodik. Mivel e helynevek előtagjában jórészt az irtást végzők család-, kereszt-, gúny- illetőleg ragadvány-neve maradt fenn, e körülmény az irtás valószínű keletkezési idejére is rámutat, hisz e falu lakóság-viszonyait elég pontosan ismerjük. Világos, hogy egy bizonyos család neve csak a beköltözködés időpontján innen játszhatott szerepet a helynévképződésben; ha tehát egy ilyen név valamely helynév egyik tagját képezi, az a helynév is csak a beköltözési idő után keletkezhetett. Ebben az esetben még az is kimutatható, hogy mivel az előbb felsorolt irtáshelyek a határ szélén levő területre vonatkoznak, az itt irtást végző családok egyrésze (amennyiben előbb a faluban nem szerepel) későbbi települő, hiszen irtásföldre csak a falu művelhető területeinek teljes igénybevétele után a később betelepülő családoknak volt szükségük. A falu történetének kutatója számára e gazdálkodástörténeti változás tehát ebben az esetben egyszersmint az itteni népiségtörténeti változásnak is közvetett úton nyert bizonyítéka.

II.

Hogyan gyűjtjük a helyneveket?

A helynévgyűjtő munkának két, egymást támogató, kiegészítő része van. Összegyűjthetjük pl. egy falunak vagy városnak egy bizonyos időben, mondjuk 1937-ben élő helyneveit. Ez a *helyszíni* vagy *jelenkori gyűjtés*. Az előadottakból kiviláglott azonban, hogy a helynévgyűjtő megelégedhetik ezzel a munkával és tökéletes gyűjtést végezhet így is, de a helynévmagyarazónak, amennyiben lehet, ismernie kell a helynevek *történeti*, multbeli alakjait is. Mikor ezeket az adatokat összegyűjtjük, *történeti gyűjtést* végzünk. E kétféle gyűjtés véghezvitele némiképp más és más eljárásmódot kíván, és ezért a kettőre nézve külön-külön gyakorlati utasításokkal kell megismerkednünk.

A helynévgyűjtés minden esetben egy bizonyos települési egység, azaz egy falu vagy egy város belső területén és határán előforduló helynevek gyűjtésére vonatkozik. Tehát nem *helyneveket* gyűjtünk tekintet nélkül arra, hogy melyik falu vagy város határán fordulnak elő, hanem mindig *egy bizonyos települési egység* helyneveinek lehetőleg tökéletes és hiánytalan gyűjteményét igyekszünk összeállítani.

1. A helyszíni gyűjtés.

A helyszíni gyűjtés alkalmával az első lépés az, hogy a katonai vagy más térkép alapján lehetőleg nagy alakban (esetleg egy nagy ívpapírra) elkészítjük a falu vagy város belső területének és határának *vázlatos* tépképét; megrajzoljuk a határvonalat, a faluhoz tartozó területen keresztülmenő folyóvizeket és utakat. Ha a települési egység belső területe nagyon terjedelmes, vagy sok utca van e területen, külön vázlatot készítünk a belső területről, és így gyűjtjük össze az e részen előforduló helyneveket. Mikor ez készen van, lejegyezzük az utcák, közök, szerek, tizedek, szegek, terek, kutak, hidak, pallók, bürük, facsoportok, folyó- vagy állóvizek, külön építmények, emlékek, stb. nevét, szóval mindazokat a neveket, amelyek külön helyre vonatkoznak. Városokban a történeti multú épületek neve is bekerülhet a gyűjteménybe.

A belső terület helyneveinek összegyűjtése után a határrészek elnevezéseinek, a határneveknek összegyűjtésére kerül a sor. Itt feljegyezzük

zük minden út, ösvény, hegy, völgy, erdő és általában minden kis terület rész nevét, hozzáfűzve mindazokat az észrevételeket, amelyeket az előbb érintett szempontból jelentőseknek tartunk. A gyűjtés, illetőleg a lejegyzés során a következőkre kell vigyáznunk:

1. Válogatás nélkül minden helynevet jegyezzünk le és ne csak az „érdekesekeket” vagy „ritkákat”.¹⁴ Sohasem tudhatjuk, hogy a szakértőknek milyen jelentéktelennek látszó helynév-adat nyújt „érdekes” vagy „ritka” tanulságokat. A gyűjtés minél teljesebb és pontosabb legyen az egyedüli szempont a gyűjtő számára. Természetesen az ú. n. nyomdafestéket nem tűrő helyneveket is feltétlenül le kell jegyezni.

2. Ne befolyásoltassuk magunkat saját köznyelvünktől vagy az irodalmi nyelvalakoktól, hanem a nép használta helyneveket hangzás szerint (fonetikusan) írjuk le. Pl. *Döllő, Lüget, Nyáros, Küspatak, Kűjéstolló* (Kövestarló) *Hammas, Pallag* (Parlag), *Lűkert, Csihányos, Bozzás* (Bodzás), *Csantaskü, Imező* (Ehmező) *Iszek* (Észak), *Ókersi* (Ókresi) *patak, Alsága* [Alsó ága (t. i. a patak)] *Egeres* (Égeres), *Fehérfőven, Asóvölgy* (Alsóvölgy), *Bujjánosföd* (Burjánosföld), *Aszeg ucca* (Alszeg utca), *Békamáj* (Békamál), *Gagyület* (Gatya ület), *Gerepen aija, Hellos* (Herlos), *Krasznucca* (Krasznaúcca), *Hótmaras* (Holtmaros), *Ispotájfőgygye* (Ispotályföldje), *Kokazsdomb, Kostél* (Kastély), *Káponadomb* (Kápolnadomb), *Két patak kösztt. Kopacódal, Somjai út* (Somlyói út), *Raptemető* (Rabtemető) stb. Olyan vidéken, ahol különlegesebb alakokat is ejtenek, a lejegyzés jóval nehezebb, de egy kis elméleti felkészültséggel ez sem ütközik nehézségbe. Itt elsősorban a kettős hangzós alakokra (*Sziéphegy, Aómahatár Kiühíd.*) meg a közeli rokon hangok (pl. az e, é és é) megkülönböztetésének kissé nehéz voltára gondolok. Jó fültre van szükség akkor is, mikor az egyes nyelvi alakok más nép nyelvéből való átvételek; óvatosan kell ilyenkor megállapítanunk azt, hogy a kérdéses kölcsönző nyelvben szereplő különleges hangzókat (pl. a román ä, ä) az átvevő magyar nép milyen hangokkal helyettesítette. Ilyen esetekben is, de akkor is, ha a vegyes lakosságú helyeken egy-egy helynek több nyelven külön-külön elnevezése él, le kell jegyeznünk mindannyi elnevezést. Ez a követelmény akkor is fennáll, ha a helynév kétségtelenül egyik vagy másik nyelvből való kölcsönvétel,

3. Lehetőleg minden helynevet számmal kell ellátnunk, és csak ezt a számot kell a már előre elkészített térkép-vázlatnak arra a helyére ráírunk, amelyikre a kérdéses helynév vonatkozik. Ha a térkép-vázlat készítése valamilyen szempontból lehetetlen (esetleg magunk nem értünk hozzá), legalább vázlat nélkül gyűjtsük össze a helynevet. Ebben az esetben legjobb a határ bizonyos részéből kiindulva és egy irányba haladva, összeírni a helyneveket.

4. Gyűjteményünkben rövidített alakban jelezzük a szóbanforgó terület gazdálkodási minőségét.¹⁵ Rá kell mutatni azonban a hellyel összefüggő gazdálkodásbeli változásokra is, hiszen az erdőirtások, folyóvízszabályozás és állóvíz-lecsapolás okozta változások stb. nyomravezető emlékei a helynevek. Az ilyenféle munkálatok szinte napjainkig tartanak, és így az idősebb nemzedék tagjainak ellenőrzött helyszíni közlései sok változásra nézve útmutatást nyújtanak,

5. Ha a kérdéses helyen történeti vagy őstörténeti korban település volt, és e település maradványai megtalálás vagy rendszeres ásatás útján napfényre jutottak, e körülmény megemléítése semmiképpen sem mellőzhető. Fel kell jegyeznünk tehát ilyen esetben a következőket: Milyen tudományos szerv, intézmény és kinek a vezetésével végzett ásatásokat? Feldolgozták-e annak eredményeit? Hol (folyóirat, vármegyei monográfia, emlékkönyv, önálló munka)? Ki és milyen tárgyakat lelt, vagy magánásatás útján milyen tárgyakhoz jutott hozzá? Milyen intézmény, köz- vagy magángyűjtemény őrzi a leleteket vagy az ásatás útján előkerült emlékeket? Kimerült-e ásatási vagy lelet-emlékek szempontjából a kérdéses lelőhely, vagy még ma is található ott maradványokat? Milyen természetűek azok? Stb.

6. Ezzel némiképpen kapcsolatos követelmény az, hogy jegyezzük le az ilyen vagy más helyekre vonatkozó legjelentéktelenebbnek látszó magyarázatot vagy mondát is. Ugyanakkor, ha lehet, nyomozzuk ki a monda valóságos alapját és jelezzük azt, hogy általánosan vagy csupán a lakosság egy részétől ismert mondáról van-e szó? A monda esetleges irodalmi feldolgozásáról vagy nyomtatásban megjelent forrásairól se mulasszunk el tájékoztató megjegyzéseket közölni. Ha valamilyen irodalmi műben előfordul a helynév, jegyezzük ezt is meg.

7. Ismertetnünk kell a helyhez fűződő népi szokást, és rá kell mutatnunk esetleg arra is, hogy e szokásnak mi a magyarázata, illetőleg ez mennyire illik bele a nép babona-kincsébe. A babonás szokásoknál a külső cselekvések és az ezzel kapcsolatos varázsigék, stb. pontos megfigyelésére és lejegyzésére nagy gond fordítandó.

8. Le kell jegyeznünk a nép helynév-magyarázatát, de ugyanakkor meg kell kísérelnünk a rendelkezésre álló adatok és a helyi körülmények ismerete alapján a helynév eredeti jelentésének megállapítását is.

9. Le kell jegyeznünk a vizsgált településnek nemcsak a magyar, de a más ajkú lakosságtól használt nevét, sőt ha lehet, az oklevelekben előforduló helységnév-alakokat is ismertessük meg. Össze kell foglalnunk a belső területre és a határra vonatkozó általános megjegyzéseinket. Fel kell jegyeznünk azoknak nevét, foglalkozását és életkorát, akiknek segítségével a helynévgyűjtés összeállításában támaszkodtunk. A gyűjtés hitelesítéséhez ez is hozzátartozik, bár ez nem ment fel bennünket a lelkiismereti kötelesség alól, hogy a közlők megjegyzéseit bíráló szemmel ne fogadjuk és a közlés esetleges tévedéseire vonatkozó megjegyzéseinket ne közöljük magunk is.

10. A helyszíni gyűjtés alkalmával arra kell ügyelnünk, hogy az anyagot minél több személlyel való érintkezés útján ellenőrizzük, egészítsük ki és javígtassuk. Kerülnünk kell, hogy csak egy társadalmi osztály (falusi hivatalnok, munkás, iparos, városi polgár, falusi értelmiség) tagjaitól szerezzük be adatainkat a helyett, hogy az őstermelést (földműves) és ősfoglalkozásokat űző rétegre (pásztor, vadász, halász, kerülő, stb.) támaszkodnánk. Mindenképpen arra kell törekednünk, hogy minél több forrásból szerezzünk adatokat. Nélkülözhetetlen különösen városban a mező- és erdőőrök, kerülők, vadászok, falun a földműves és

pásztorokodó osztály mellett az előbbieknél meg a tagosításokban, földmérésekben, folyószabályozásokban, állóvízlecsapolásokban résztvetteknek alapos kikérdezése. A térképelés elkészítésekor azonban főképpen a falusi jegyző, mérnök, orvos, vagy a helyi értelmiség más tagja nyújthat nekünk nélkülözhetetlen segítséget. Ezek közül különösen a papok, tanítók és kántorok azok, akiknek megértésére és értelmes buzgó munkájára a néppel való közelebbi érintkezésük, meg rendes körülmények között magasabb iskolázottságuk, sőt főiskolai végzettségük miatt első-sorban számíthatunk.

A gyűjtés könnyebb kezelhetősége szempontjából legjobb, ha minden helynevet külön egy negyed-, esetleg nyolcadívnyi papírlap egyik felére írunk. Pl. így :

Diákdomb. [33] (gyü.) N.: *Dijágdomb.*¹⁷ Az Örhegynek [74] a temető felől levő legelső csúcsa. Nevét a helyi magyarázat szerint onnan kapta, hogy itt két *kisdiák* töröknyillal játszadozott és egyik véletlenül meglötte a másikat. Más magyarázat szerint ide jártak ki régebben a *diákok* énekelni. E hely-név szerepel Ady Endre „Zilahi ember nótája“ című versében is.

Nem kell azonban majd értéktelennek tartanunk az olyan lapokat sem, amelyek csak éppen a helynevet és a dombozati viszonyokra vagy a hely gazdálkodási minőségére vonatkozó megjegyzéseket tartalmazzák. Pl.

Körtesliget [45] (e). A Terbete [97] alatt fekvő hely neve.

A gyűjtés végeztével ezeket a papírlapokat betűsor (ábécé) szerint rendezzük el, azután sorszámmal látjuk el, és települési egységként (falu, város) külön kezeljük.¹⁸

Amint láthatjuk, maga a helyszíni gyűjtés inkább ügyszeretetet és lelkiismeretességét kíván, mintsem különleges előképzettséget. Mutató ezt az a tapasztalatom, hogy igen gyakran egy-egy középiskolás tanuja kifogástalanul szép és értékes gyűjteményt tud szerkeszteni. A gyűjtéshez a nekiszánáson, odaadó kitartáson túl jó megfigyelő képesség, egy kis ítélőkészség és főképp az aprólékoságig menő, szőrszálhasogató pontosság szükséges. Mindenesetre inkább jegyezzünk fel lényegtelen is, mintsem lényegtelennek tartott, de valóságban értékes, tájékoztató megjegyzéseinket elhagyjuk. Különböznél minél többet foglalkozunk a helynévgyűjtéssel, látóköreink annál jobban tágul és megfigyelőképességünk élesedése, pontosságunk növekedése, odaadásunk komolysága annál inkább képesít bennünket a kifogástalan helynévgyűjtő munkára.

2. A történeti gyűjtés.

Kétségtelenül sok időt és kitartó türelmet kívánó munkával jár már a helyszínen való gyűjtés is. A helynévgyűjtő munkának ez a része is egész embert és teljes igyekezetet követel. Ha azonban valaki a

helynévmagyarázathoz akar fogni, igen sokszor nem elégséges pusztán a ma is élő helynév-alakok ismerete, hanem ismernie kell a helynevek régebbi alakját, esetleg különböző forrásokban szereplő többé-kevésbé eltérő alakjait is. Hogy pl. a mai *Krestály-híd* előtagjának semmi köze a köznyelvben élő *kristály*, népiesen: *krestály* szóhoz, hanem eredetileg *Keresztájhíd* (azaz *Keresztvölgy-híd*) volt, csak az oklevelekből ismert régebbi adatok alapján dönthető el. Az 1817-ben egy városunk közelében levő helységben előforduló *La Poptyérbe* és *In Kaszte la Hárambokului* román ajakról lejegyzett helynevet is csak egy 1770-ből származó birtokösszeírás *A Pap Cseréje alatt és a Három Bokor alatt* magyar helynévalakjai alapján tudjuk megmagyarázni. A végtelenségig szaporíthatnám az ilyenféle példák számát, ha már e néhányból is nem volna egészen világos, amit valamivel előbb már leírtam: *a helyszíni gyűjtést* ki kell egészítenie a különböző időkből származó forrásokra alapított *történeti gyűjtésnek*. E források legnagyobb része ugyan csak a városokban őrzött nagyobb levéltárakban tanulmányozható, de nem ritka eset, hogy közvetlen környezetünkben is hozzáférhetünk ilyen forrásokhoz. A községházán és a telekkönyvi hivatalokban található vázlatrajzok és részletlajstromok, az egyházközségi vagy községi levéltárak birtokügyi feljegyzései, az itt található papi, tanítói vagy kántori díjlevelek, családi birtokívek, föld-adásvételi szerződések a legkönnyebben hozzáférhető források. Igen érdekes adatokra akadhatunk az egyes családok levelesládáiban, vagy csak egyes birtokügyekre vonatkozó okirataiban is. Régebbi időre vonatkozó történeti forrásokból, mint a cserelevelekből, birtokösszeírásokból (*conscriptio*, *urbarium*, *inventarium*), földbirtokperek okleveleiből, záloglevelekből, határjárási oklevelekből (*metalis*) néha a XIII. századig visszamenő időkből, sőt elvétve még előbből is csodálatos bőséggel nyerhetünk adatokat. Mikor egyik kisebb városunk helyneveit összegyűjtöttem, az oklevelekből 1261-től nyert adatokkal a kb. 250 jelenleg is élő helynév-anyag mintegy 700-ra szaporodott.

Természetes azonban, hogy az okleveles anyag legnagyobb részét megbízhatóan csak az oklevelek olvasásában jártas ember tudja felhasználni. Az ilyen forrásokat használnak is vigyázni kell arra, hogy az adatokat betű szerint, lehetőleg a szöveg összefüggésében, a kérdéses helyre vonatkozó esetleges adatok, határolások feltüntetése mellett írja ki, és lehetőleg minél több egymásutáni évből származó adatot gyűjtsön még ugyanazon helynévre is. Mindez a követelmény a gyűjtött adatok oklevélszerűsége és megbízhatósága szempontjából fontos. Itt adok egy példát az oklevélszöveg kiírására egy birtokösszeírásból: „Az *Oltványoknál* vagyon igen szép Szálás Tölgy és Csere Fákban álló Tiltott erdő, melynek vicinussa (szomszédja) ab Oriente a *Hányás* nevezetű helytől * felé jární szokott szekér út, a Meridie * határ vagy-is Cseplesz erdő, másfelől ab Occidente a * és * Határok” — E hosszú oklevélidézetben mindössze két (*dült* betűvel szedett) helynév fordult elő, de világos, hogy a határolás szempontjából az egész szöveget le kellett írni, sőt még hozzá oda kell jegyezni a birtokösszeírásban valamivel alább olvasható következő megjegyzést: „. . . Ezen Erdőnek közepe táján vagyon feles Alma és Körtvély

* Egykorú községnevek.

Fákból álló *Oltvány* Gyümölcsös is s ezen okon neveztetik *Oltványos Erdőnek*. Ez a megjegyzés kétségtelenül megmagyarázza a helynevet, melyet egyébként nehezen tudnánk értelmezni. A helyi viszonyokkal ismerős aztán még több számottevő körülményre is vonhat le biztos következtetéseket. De ez már nem ide tartozik; minden esetre vonatkozólag úgy is nehéz utasítást adni. Aki előbbi megjegyzéseimet figyelmesen elolvasta, az rövid, sokszor bizony saját kárán okuló gyakorlatlan kétségtelenül használható anyagot gyűjt.

A történeti gyűjtés eljárás módja egyébként csak annyiban tér el a jelenkori, helyszíni gyűjtésétől, hogy a történeti gyűjtés alkalmával az adatokat évszám szerinti csoportosításban és az okleveles részek szövegösszefüggésében adjuk, míg a helyszíni gyűjtés adatait külön lapokra írjuk és aztán betű szerint csoportosítjuk.

Egy községnek például ilyen lesz a történeti gyűjtést magában foglaló lapja :

Községnév.

1822. Felső felé való forduló: Pap Szigete /sz/, a Too, I án Szigeth — Alsó forduló: Tar Szigeth, a' Mező, Reketyés /k/. — 1832. Brányistya. 1838. — Felsőfordulóban: Szeles Hely /sz/, Jován Szigettye /sz/. Pap Szigettye /sz/, Tul á Lápos vizén a' Tar Szigettye //szántó föld, a' Tar György és Lár Filip szomszédságaikban//, Nagy Rét, Kis Rét. 1840. Liget /beli föld/, /Az ugynevezett/ Pap almafájánál /egy málé föld/, Nagy rét, Kis rét, A sziget /sz/, Tar Szigettye — 1843. Felső forduló: Szeles hely re a Pap' Alma fájánál /sz/, Jován Szigete. Pap Szigettye /sz/, Tul á vizen a' Tar Szigettye /k/, Kis rét, Nagy rét, — 1860: Vajda alya, Kert-alja /sz, k/. Szeles /k, sz. tkt/, Alsó falu alya /l, k/, Vészága /sz, k/, vizen tuli sziget /sz/. — 1883: a köves-dombi brányistya, „Nádas“ /kaszálló/, „Nácsi“ féle brányista.

E példa esetében jól megfigyelhető, hogy a történeti alakok közlése alkalmával még a hozzánk egészen közeleső időből származó adatok lejegyzése esetében is milyen szórszálhasogató pontossággal kell eljárunk; e pontosság itt némileg túlzásnak látszik, a régebbi adatok esetében azonban az alakok olvasatának megállapításához és az adatok értelmezéséhez igazán alapvető feltétel az oklevélben vagy más történeti forrásokban szereplő adatok minél pontosabb és az eredeti szöveghez minél közelebb álló alakjának ismerete. Mindenképpen jobb a pontosságot szinte a végletekig vinni, mintsem ellenkező végletben az okleveles adatok felületes kiírásavai megbízhatatlan és értéktelen munkát végezni. Órizzuk meg, hogy az okleveles adatnak csak olvasatát és ne eredeti alakját adjuk. Saját olvasatunk, ha ez egyáltalán szükséges, csak jegyzetbe kerülhet a használt forrás leőhelyének (múzeumi, levéltár, magántulajdon, stb.) iratcsomó, oklevélszám jelzésével együtt. A leőhelyet azonban mindig jelezni kell.

3. A helynévtörténeti tanulmányok megszerkesztése.

A kétféle (helyszíni és történeti) gyűjtés eredményeit nem külön kell kezelnünk, hanem egymással összeszerkesztve települési egységenként. Az eljárás mód itt nagyjában az, amellyel már a helyszíni gyűjtés esetében is volt dolgunk; mintegy a *helyszíni* gyűjtés eredményeit egészítjük ki a *történeti* kutatás útján kapott helynévi adatokkal. Az így összedolgozott helynévanyagból pl. egy lap a következő képet mutatja:

81. **Feketető** [50] /sz. k./ XVII. sz. vége: A *Fekete tora* rugó második lábban/ /sz/ 1700—1701: ... pones et juxta *Feketeto* vulgariter apellatum /sz./ 1727: a *Fekete tob*/ /sz./ 1729: Az alsó fordulón ... a' *Fekete Tó*ban /sz./ A *fekete Tónál* /sz/ 1761: a *Fekete Tóra* rugó Lábban /r/. 1764: a *Fekete Toban* a Sósosban /k/ 1765: A *Fekete Toban* /r/ 1769: A *Fekete toba* /sz. r./ 1775: also fordulon a *Fekete Tó* nevű helyben a harmadik Lábban ... á Száguldó ut szomszédságában /sz/ 1779: az akasztófa Domb alatt való második lábban.../sz/... rugó véggel a' *Fekete Tora*. 1784: Az Akasztófa alatt ... A *Fekete Toban* /sz./ 1792: Az Also Fordulóban/ a *Fekete tora* rugó lábban /sz/. 1802: a' *Fekete Tó*ban /sz/. — A közlő szerint 2—3 évtizeddel előbb még mocsaras tó, vadrucázó hely volt; 1896 körül még a megye álvizei között említik /Vö. Alsófehér vm. mon. I, 100/. Amint a történeti adatok mutatják, az eredeti állóvíz-név később, mint az szokásos, nagyobb területre vonatkozott, úgy, hogy kétségtelenül nem volt akkora tó itt a legrégebbi történeti adat korában sem, mint amekkorára a helynév jelenleg vonatkozik. Ma a helynév teljesen kiszáradt tófenéket jelöl.

Lesznek azonban olyan lapok is, amelyek vagy történeti adatokat nem tartalmaznak, vagy csak történeti források alapján kerültek bele gyűjteményünkbe. E lapok majd ilyenszerűek lesznek:

53. **Csombordí keit** /39/ Másként *Postakert*. A mult század végén részben elhordta, részben a folyó balpartjára szaggatta a víz. Nevét a szomszédos község nevével kapta, mert e terület annak határával érintkezik.

Álljon itt egy másik, amely csak történeti adatokat tartalmaz:

80. **Fedeles pallo**. 1725: A Városon által folyó patakon levő Fedeles pallóra menő síkator. 1728: az *Fedeles Pallo* végénél az tövis utzai ház. 1732: Az *Fedeles Pallónál* való kő Ház. 1769: A *fedeles Pallo* végiben. — A városon átfolyó patakon átvezető mai vashíd helyén a XVIII. században fedett fahíd állott. Hogy ezt mikor bontották le, nem sikerült kiderítenem.

Miután, úgy hiszem, minden alapvető gyűjtési és feldolgozási elvet legalább futólag érintettem, csak arra kérhetem az olvasót, hogy a figyelmes átolvasás után maga is tegyen meg mindent a helynevekben rejlő kincs megmentésére. Személyes tapasztalaton alapuló meggyőződésem, hogy az ilyen helynévgyűjtő munka igen sok fáradsággal és tö-

rődésse jár ugyan, de nagyon sok megbecsülhetetlen tanulsággal is. Mikor figyelő, kíváncsi szemmel nézünk körül községünk vagy városunk határára, egyben belétekintünk multjába, szerves fejlődésébe, apró megpróbáltatásaiba és reménykeltő jövőjébe is. A faluját, szülő- vagy neveltetési helyét közvetlenebbül ismerő ember viszont jobban szereti azt a földet, amelyen dolgoztak ősei és dolgoznak majd utódai is.

Az ilyen munka kétségtelenül a téglahordás munkája. Aki egy-egy falu, vagy város helyneveit összegyűjti, egy-egy téglát, oszlopot, vagy tartóívet, egy-egy sarokkövet, vagy alapokat adó kőtömböt szállít ahhoz az épülethez, amelynek neve: *magyar tudomány*.

III.

Függelék.

Milyen munkákat tanulmányozzon a kérdés iránt érdeklődő?

Bogáts Dénes: *Háromszéki helynevek* (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. 1929. 52—71 l. és klny. 20 l).

U. a.: *Adatok a régi Háromszék topografiájához helynévkutatások alapján* (Az Erd. Múz. Egyesület XII. vándorgyűlésének emlékkönyve. 1934. 89—96.)

Boros Adám: *Helynévmagyarázatok életföldrajzi jelentősége* (Debreceni Szemle, 1931. 438 kk.).

Caba Vazul: *Szilágy vm. román népe*. Bécs, 1918, 30—50. (110 község helynevei Pesty Frigyes alább idézendő gyűjteményéből.)

Eröss József: *Háromszék vm. telepedési története* (A Szék. Nemz. Múz. Emlékkönyve 123. kk.).

Fehrentheil-Gruppenberg László: *Hogyan gyűjtünk helyneveket?* Veszprém, 1933. 13 l. (Rövid, de nem elég rendszeres utasítás kezdő gyűjtőknek.)

Gál Zoltán: *A Tisza szabályozásával kapcsolatos morfológiai változások Hódmezővásárhely környékén*. Budapest, 1931.

Györfly István: *A Fekete-Körös-vidéki magyarság*. Földrajzi Közlemények, 1913. 451—552. (Településföldrajzi tanulmány ugyan, de jó példát nyújt arra, hogy a helynevek mennyire használhatók az ilyenféle kutatásokban.)

U. a.: *Helyneveink gyűjtéséről* (Magyar Nyelv, XXIII. 111 kk.).

U. a.: *Heves megyei helynevek* (I. h. XXIV. 351., XXV. 70, 152 kk.).

U. a.: *A térszíni formák nevei az Alföldön* (Föld és Ember, 1921, 2. sz. és Magyar Nyelv, XVIII. 66 kk.).

Hefthy Gyula Andor: *Térszíni formák a magyar népnyelven* (Magyar Nyelvőr, XI. 155 kk és Nyelvészeti Füzetek, 60 sz.).

Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe*. Bpest, 1892.

U. a.: *Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe*. Bpest, 1893.

Kádár József, Réthy László és Tagányi Károly: *Szolnok-Doboka vm. monografiája*. II—VIII. köt. (A vármegye igen gazdag történeti helynév-gyűjteménye.)

Kelemen Lajos: *Marosszéki határnevek a XVI. és XVII. századból* (Székely Oklevéltár, VI (1897), 404 kk.).

U. a.: *A régi Marosszék határneveiről*. Magyar Nyelvőr, XXVIII, 382 kk. (Mindkét közlemény úttörő a történeti gyűjtés terén.)

Lázár István: *Alsófehér m. néprajza* (Alsófehér vm. monografiája I. 742 kk.).

Mályusz Elemér: *A népiség története* (Hóman Bálint: *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, 1931.).

Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Cluj, 1932, 32—36. l.

Novák József: *Adatok Bény község néprajzához* (Térképelő módszerrel végzett, de egyébként nagyon hiányos gyűjtés). Magy. Népr. Múz. Ért. XIV. 32.

Mór Elemér: *Szláv eredetű emelkedésnevek alföldi hely- és dűlőneveinkben* (Magyar Nyelvőr, 1932, 12. kk.).

Ortvay Tivadar: *Geografia Ecclesiastica Hungariae Magyarország Egyházi földleírása a XV. sz. elején*. Budapest, 1891—92. 3. köt.

U. a.: *Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig*. Budapest 1882. 2. köt.

Pesty Frigyes kéziratos helynévgyűjtése a Magyar Nemzeti Múzeumban. Fol. Hung. 1114. sz. 63. köt. (A megfelelő része megjelent Kádár-Tagányi-Réthy előbb idézett munkájában, Szendrey Ákos alább idézendő közlésében és Caba Vazul i. m.-ben.).

U. a.: *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*. Budapest, 1888 (A több kötetre tervezett műnek csak az I. kötetete jelent meg.).

Petri Mór: *Szilágy vm. monografiája*. I—IV. köt. (Elég gazdag helynévanyagot közöl a vármegye általános története és az egyes községek tárgyalása alkalmával.)

Péterdi Ottó: *Az észak-bakony aljai német falvak dűlőnevei* (Német Philologiai Dolgozatok, LXI. sz.). Budapest, 1934.

Roska Márton: *Néprajzi feladatok Erdélyben* (A Magyar Népkönyvtára, 1930, 16. kk.).

Schwartz Elemér: *Dűlőnév és telepítéstörténet*. (Egyetemes Philologiai Közlöny, LVII. 175. kk.).

Semayer Vilibáld: *Kérdőívek Szolnok Daboka m. néprajzi felvételéhez*. 2. köt. (1899. Kézirat a Magy. Nemz. Múz. Néprajzi Tárában; kevés és elég jelentéktelen helynévanyagot tartalmaz.)

Solymossy Sándor: *Mohács emléke a néphagyományban* (Lukinich Imre; Mohácsi emlékkönyv. Budapest, é. n. 346 l.).

Strömpl Gábor: *Helyneveink vízrajzi szóincse* (Hidrológiai Közlöny, 1929 és kny. Budapest, 1930. 16 l.).

Szabó T. Attila: *Közép-Szamos-vidéki határnevek* (Magyar Nyelv, XXVIII. 58. kk. és kny. E. Tudományos Füzetek, 50. sz. Az előbb kifejtett alapelvek szerint végzett történeti gyűjtés.).

U. a.: *Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez*. Erdélyi Múzeum 1933. 212. kk. és kny. E. Tudományos Füzetek, 58. sz. (A kifejtett alapelvek szerint készült helynévtörténeti részlettanulmány.)

U. a.: *Az ifjúság a határnévtörténeti kutatások szolgálatában* (Erdélyi Lapok, I. 1932. 194. sz. 6. l.).

U. a.: *A helynévgyűjtés jelentősége és módszere*. Magyar Nyelv, XXX. 160. kk. és kny. Hely- és Népiségtörténeti Dolgozatok, 1. sz. Budapest, 1934, 22 l. (A Magyar Tudományos Akadémia 1935-ös Sámuel—Kölber-jutalmát nyerte el.)

U. a.: *Niriş-Szásznyíres település-, népiség-, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII—XX. században*. Erdélyi Múzeum 1937. évf. és kny. Erd. Tud. Füz. 91. sz. (Helynévtörténeti része szemlélteti a helynévtörténeti tanulmányok módszerét.).

U. a. : *Gyűjtsük a helyneveket!* Erdély 1936. évf.

U. a. : *Dés helynevei* Erdély 1937. évf.

U. a. : *Zilah helynévtörténeti adatai a XIV—XX. században.* Erdélyi Tudományos Füzetek (szerk. dr. György Lajos), 86. sz.

U. a. : *Dés helynevei.* E. Tud. Füz. 101. sz.

Szabó Károly: *A magyar helynevekről* (Új Magyar Múzeum 1850—51. I. 370 kk.).

Szendrey Ákos: *Csongrádmegyei helynevek* (Népünk és Nyelvünk 1929. 231 kk.).

U. a. : *Számnevekkel alakult magyar helynevek* (Magyar Nyelv XXX. 296 kk.).

Tagányi Károly: *Gyepű és gyepűelve* (Magyar Nyelv IX. 97 kk.).

Tóth Károly: *A tolnamegyei Sárköz helynevei.* Tolna megyei Közművelődési Egyesület Évkönyve 1913. Szekszárd, 1914. 47—53.

Weidlein János: *Német dülöneveink jelentősége a magyar tudományosság szempontjából* (Egyetemes Philológiai Közlöny, LVII. 183 kk.).

Ezenkívül jelentős helynévanyag van a *Magyar Nyelvőr*, a *Magyar Nyelv* és az *Erdély* című folyóiratban.

Jegyzetek.

¹ E tanulmány leglényegesebb eredményeiben megegyezik annak az előadásnak eredményeivel, melyet a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1933. április 11-i felolvasó ülésén tartottam. E nyomtatásban is megjelent tanulmány (J. a könyvészeti részben) első részét némiképp bővítettem ugyan, sok helyt azonban az előadást rövidítettem és népszerűbbé tettem, hisz rem szakembereknek írtam ezeket a sorokat, hanem olyanoknak, akiknél különösebb nyelvészeti ismereteket, sőt még ilyen irányú érdeklődést sem tételezhettem fel. Az előadás második részét teljesen átdolgoztam, példákkal tettem érthetőbbé és szemléltetőbbé az előbb csak futólag, alapelveiben ismertetett kérdéseket. A harmadik részt, a magyar helynévtörténeti irodalom kritikai tárgyalását, mint *gyakorlati* szempontból lényegtelen, teljesen elhagytam, illetőleg a *Függelék*-kel helyettesítettem. Összinté köszönetem illesse az említett Társaságot, hogy folyóiratában közölt tanulmányom átdolgozott formában való megjelenését szíves engedélyével lehetővé tette.

² A *határnév* és a *dülönév* műszót is gyakran használják a *helynév* fogalmának jelölésére, de mindkettő csak gazdálkodási területre vonatkozatható. Magam éppen ezért újabban mindig csak a *helynév* műszót használom és ennek használatát ajánlom mindenkinek.

³ Természetesen itt nemcsak az országos politikai vagy művelődéstörténet szempontjából jelentős eseményre, hanem sokszor ilyen szempontból jelentéktelen helyi jelentőségűre gondolok.

⁴ A ()-ben a szám az okleveles előfordulás évét, az utána következő két név a község és a megye nevét jelzi. Rö idítések: é. n. = év nélkül idézett okleveles adat; m. = megye; Uc. = ugyanott azaz az előbbi ()-ben jelzett helyen.

⁵ Mindkettő az *ör* (custos) szó származéka; semmi közük az *örmény* népnévhez.

⁶ Pl. a hajdunánási *Csókoskút* (1932) lejegyzője megemlíti, hogy ide „csak fiatalok járnak“. Az Okányból (1932. Bihar m.) ismert *Halálkút* említésekor is megjegyzik, hogy „egy fiatal leány beleölté magát“ a kútba.

⁷ E három helynevet Baán Kálmán (Budapest) szíves szóbeli közléséből ismerem.

⁸ Pl. az 1456-tól 1783-ig említett Bélyegalja v. Bilak praedium (puszta falu egykor Betlen határában) ma az említett községhez tartozik; a később beépített részt a múlt században ide telepedett zsidókról még 1916-ban *Jeruzsálem*-nek nevezték.

⁹ Megjegyzem, hogy e szokást Németországból is ismerem (Vö. Geschwendt Fr.: *Wie sammlt ic' Flurnamen?* Breslau, 1925. 13.). A magyar és a román adatokra vonatkozólag l. Kádár József: *Szolnok Doboka vm. monografiája*. V. 588 és Petri Mór: *Szilágy vm. mon.* I. 717, III. 177 és IV. 327.

¹⁰ Az *erege* másutt *erge* alakban fordul elő; ma már kihalt *folyóvíz* jelentésű szavunk. Vö. *Asszonykút-erge* (1622.).

¹¹ A szász *bangert*, *bongert* (Baumgarten, gyümölcsös) köznévből; mindig csak szász színeződésű helyeken fordul elő.

¹² Az előtag szláv eredetű (Miriszlav) személynév.

¹³ Eredetileg *Gálnás* azaz *gálna*(fű)-vel benőtt terület. Ugyanez a helynév másutt *Gányás* alakban is előfordul.

¹⁴ Ugyanitt kell megemlítenem azt a követelményt, hogy nemcsak az alaphelyneveket, de azok egész rokonságát is le kell jegyeznünk. Pl. *Récse* (ez tő- vagy alapnév); rokonsági kötelékébe tartoznak pl. a következő helynévi származékok: *Récselető, Récsebérc, Récseút, Récsekút, Récseoldal, Récselába, Recsecrr, Ktrécse, Nagyrecse, Alsórecse, Középrécse, Felsőrecse, Récseészka, Récseverőfőnye, Récsevára, Récsegödre, Récsehegyese, Récselaposa, Récseeszeg, Récseréve, Récsehiggya, Récseösvénye, Récsepatak, Récseárka, Récseerdő Récsemező, Récserét, Récsepart, Hídegrécse, Melegrécse*, stb. Ezek mind külön címszóként, tehát mint külön helynevek kezelendők.

¹⁵ A gyűjtés egységessége kedvéért a következő rövidítéseket alkalmazzuk: á.=árok, be.=berek, bu.=búzafield, d.=düllő, e.=erdő, f.=folyó, fo.=forrás, fű.=füzes, gyü.=gyümölcsös, h.=hegy, k.=kaszáló, kt.=kert, ku.=kukorica, tengeri föld, l.=legelő, m.=malom, mo.=mocsár, o.=oldal, p.=patak, r.=rét, szg.=sziget, sző.=szőlő, te.=temető, stb. — Bármilyen rövidítés használatakor vigyázzunk, hogy azt következetesen alkalmazzuk. Magam az ezutáni fejtegetésekben e rövidítéseket használom.

¹⁶ A mintalapon a []-be tett szám jelzi azt, hogy a térkép-vázlat melyik száma mutatja a helynév előfordulási helyét; a ()-be tett rövidítés a terület gazdálkodási minőségére vonatkozik.

¹⁷ Hangzás szerint, fonetikusán lejegyzett népi alak.

¹⁸ Ha több települési egység helyneveit gyűjtjük, a kezelés könnyebbége szempontjából minden lapra felül a község vagy város nevét kézzel vagy kézinyomdával oda kell jegyezni. A történeti adatok gyűjtésekor ajánlatos az egyes évekből eredő adatokat külön lapokra írni, hogy évszám szerinti elrendezésük könnyebb legyen.

¹⁹ E sorszám a betűsorban elhelyezett lap sorszámát jelenti.

²⁰ A magyar helynévgyűjtő irodalom kritikai ismertetését megtalálhatni az idézett *A helynévgyűjtés jelentősége és módszere* című tanulmányomban. Ugyanott e népszerű tájékoztatóban foglalt eredmények egész tudományos jegyzetanyaga feltehető; az érdeklődőt oda utasítom.